

Fıkıh Usûlü Geleneğinde Cüveynî'nin Te'vil Anlayışı

Juwaynî's Ta'wil Understanding in the Fiqh Usûl Tradition

Sadrettin BUĞDA

Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
İslam Hukuku Anabilim Dalı

Dr. Lecturer, Muş Alparslan University, Faculty of Islamic Sciences,
Department of Fiqh, Muş/Turkey
s.bugda@alparslan.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-6135-8570

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 1 Ocak / January 2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 23 Mart / March 2021

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

DOI: 10.29288/ilted.851699

Atıf / Citation: Buğda, Sadrettin. "Fıkıh Usûlü Geleneğinde Cüveynî'nin Te'vil Anlayışı / Juwaynî's Ta'wil Understanding in the Fiqh Usûl Tradition". *ilted: ilahiyyat tetkikleri dergisi / journal of ilahiyyat researches* 55 (Haziran/June 2021/1),113-137.
doi: 10.29288/ilted.851699

İntihal: Bu makale, özel bir yazılımca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by a special software. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/ilted> | <mailto:ilahiyyatdergi@atauni.edu.tr>

Copyright © Published by Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /
Ataturk University, Faculty of Theology, Erzurum, 25240 Turkey
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Âlimler, nasların yorum faaliyetinde oluşabilecek yanlışların engellenmesi ve nasların ilâhî iradeye uygun şekilde yorumlanması gayesiyle birtakım usûlî kaide ve kurallar belirlemişlerdir. Buna bağlı olarak âlimler, deliller vasıtasıyla naslardaki gizli manaları açığa çıkarma eylemi olan te'vil faaliyetinin kapsam ve sınırlarını tayin etme gayretine girmişlerdir. Bu âlimlerden biri de İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'dir (öl. 478/1085). O, lafızlar kategorisinde te'vilin genel çerçevesini belirlemiş, te'vilin varlığını örnekler üzerinden ortaya koymuştur. Tüm lafızların te'vile elverişli olmaması nedeniyle Cüveynî, te'vile uygunlukları açısından lafızları kategorize etmiştir. Bazı usûlcüler nas olarak nitelendirilen lafızlarda te'vile gidilebileceğini söylerken Cüveynî naslarda te'vilin söz konusu olmadığını ifade etmekte; keza müfesser, mücmel ve müşterek lafızlarda da te'vile gidilemeyeceğini belirtmektedir. Cüveynî, te'vilin sadece zâhir olarak nitelendirilen lafızlarda söz konusu olabileceğini vurgulamaktadır. Cüveynî, usûlî açıdan te'vili mutlak anlamda kabul ederken; kelâmî meselelerde farklı iki görüş sergilemektedir. Bu çalışmada Cüveynî'nin usûl eserlerinin yanı sıra kelâma dair eserleri de esas alınarak onun te'vil anlayışının ortaya konması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam hukuku, Usûl, Te'vil, Müevvel, Cüveynî.

Abstract

Scholars have set some kaidahs and principles in order to prevent the mistakes that may occur in commenting of the naşş and to ensure interpretation of the naşş in compliance with the divine will. Accordingly, scholars have made an effort to determine the scope and limits of the activity of ta'wil, which is the act of revealing the hidden meanings in the naşş through dalils(evidence). One of these scholars is İmam al-Haramayn al Juwayni (478/1085). He determined the general framework of ta'wil in the category of words in and revealed the existence of ta'wil through examples. Since all words were not suitable for ta'wil, he categorized them in terms of their suitability with ta'wil. While some usulists say that ta'wil can be practiced on the words described as naşş, Al-Juwayni states ta'wil is out of question in naşş. Likewise, he states ta'wil cannot be made on mujmal, mufassar and mushtarak words which are difficult to understand. Al-Juwayni emphasizes that ta'wil can only be practiced on words that are zahir(clear) in meaning. While he absolutely approves ta'wil from usulistic aspect; he reflects two different views on kalam issues. In this study, besides Al- Juwayni's usul works, by taking his works on kalam as the base, it is aimed to reveal his understanding of improvement.

Keywords: Islamic jurisprudence, Usul, Ta'wil, Muawwal, al-Juwayni.

Extended Summary

It is not possible to say that alkalam alalhi is at the same level in terms of kalima-maenaa (word-meaning) relation. While maenaa intended to be expressed from some kalima of the 'iilhi khitab, it is clear in a way that does not include any possibility; some of them are extremely mubham but can be understood with detailed research or kharijiin talmih. Therefore, alkalam alalhi contains kalima with clear maenaa such as nass, zahir, mufassar and muhqam as well as kalima with closed maenaa like mujmal, khafi, mushqil, mutashabih and etc. For this reason, the scholars devoted a large part of their time to kalima-maenaa relationship in order to determine the maenaa of kalima whose maenaa are closed. Thus, scholars have made great efforts for alkalam alalhi to be understood correctly so that people can maintain their lives in accordance with almashiyat al'iilhia. In this context, scholars of fiqh usool (method) have determined a number of alqawaeid in order to prevent mistakes that may occur in the interpretation of naşş, and for the naşş to be commented in compliance with almashiyat al'iilhia. Accordingly, the scholars have striven to determine the scope and boundaries of the ta'wil activity. One of these ulema is Al-Juwayni. Ta'wil is the way of interpreting a kalmia (word) to another maenaa (meaning) different from its obvious one, based on a dalil(evidence). In the activity of ta'wil,

when there is no dalil supporting the attribution of the kalima to the marjuh and secondary maenaa, the kalima is accepted with zahiri maenaa. However, if there is a dalil, the kalima is attributed to the secondary meaning based on the dalil. First period fiqh and usool ulema actively used ta'wil to determine the maenaa and maqasid meant in the naşş. However, it is seen that Juwayni was the first person to handle ta'wil as an independent title in the discipline of usool. Juwayni defines ta'wil including the sahih and fasid ta'wil types as follows: "Ta'wil is the attribution of the zahiri kalima to the place of its destination according to the claim of the person making the ta'wil." Juwayni states that ta'wil is not a requirement of the nature of the kalima and jumla (sentence) with the expression "according to the claim of the person making the ta'wil" and that it is the activity of the person making the ta'wil. With the expression "zahiri kalima" he aims to exclude kalima such as naşş, mufassar, mujmal and mushtarq from this definition. While Juwayni does not mention talmih in the aforementioned definition, in many parts of his work named Al-Burhan he expresses that it is necessary to support a ta'wil with a dalil and that a ta'wil not supported by dalil is invalid. Juwayni states that all madhhabs (religious schools) act in accordance with ta'wil, that there is no ikhtilaf on this matter, but that the current ikhtilaf is also in details. In order for the ta'wil to be made, Juwayni sets some conditions such as the naşş's being open to ta'wil, suitability of the kalima whose ta'wil will be made for the maenaa to be interpreted, in terms of language or custom, the ta'wil's being based on dalil, and the condition that the dalil required in the ta'wil is clearer than the zahir. Since all kalima are not suitable for ta'wil, Juwayni categorized them in terms of their suitability with ta'wil. While some usulists express their opinion that ta'wil can be practised on kalima described as naşş, Juwayni states that ta'wil is out of question in naşş because to him, naşş are kalima with clear maenaa and do not require any ta'wil. Juwayni states that in addition to naşş, ta'wil cannot be made on mufassar, mujmal and mushtarq kalima, either. He also emphasizes that ta'wil is in question for the zahir which is understood from the mantuq and the mafhoum of the kalima. He does not deal with the distinction between fasid and batil in ta'wil under a separate title; on the other hand, he puts forward this distinction through examples. Juwayni states that when there is taarudh intibah between two naşş, not ta'wil but tarjih will be made, but in cases where tarjih is not possible, hesitation will be practised. In this respect, tarjih will be made when the thubut of one of the adilla is zanni and the other is qat'i or when there is an element of tarjih in the nusus such as naskh, bayan, takhsis and tabdeel. However, if there is no element of tarjih, hesitation will be followed. There is no change in Juwayni's understanding of usul al-ta'wil. He accepts the ta'wil of the zahiri kalima in the fiqhi and usuli issues. However, it is seen that there is a difference in Juwayni's understanding of ta'wil in issues of kalam. While in the first periods he said that ta'wil can be made in the khabari attributes, he later states that ta'wil is out of question in khabari attributes.

GİRİŞ

İslâm düşünce tarihinde yoruma dayalı faaliyetler, İslâm'ın ilk günlerinde dahi âlimlerin ilgi alanı olmuştur. Zira İslâm fikriyatının esasını oluşturan Kur'ân ve Sünnet gibi kaynak metinlerin içerdikleri ifadelerin bir kısmı yoruma kapalı olsa da büyük bir kısmının yoruma açık olduğu söylenebilir.¹ Dolayısıyla bu metinlerin yoruma açık olması, İslâm ulemasının bu alana kafa yormalarına neden olmuştur.

¹ "Hoşunuza giden kadımlardan ikişer, üçer, dörder olmak üzere nikâhlayın. Şayet adaletli davranmayacağımızdan endişe ederseniz bir kadınla evlenin" (en-Nisâ 4/3) ayetinde geçen sayılar yoruma kapalı olan ifadeler için örnek olarak gösterilebilir. "Allah alışverişini helal kıldı" (el-Bakara 2/275) ayeti de bunun bir örneği olarak zikredilebilir. Buna mukabil "yahut kadımlara dokunmuşsanız" (en-Nisâ 4/43) ayetinde geçen "lâ mestum" lafzı yoruma açık olan ifadeler için örnek olarak zikredilebilir. Zira ayette geçen "lâ mestum" kelimesi tenin tene dokunma anlamına geldiği gibi cinsi münasebet manasına da gelme ihtimali vardır. Dolayısıyla kelimenin farklı anlamlar ihtiva etmesinden dolayı söz konusu ifade yoruma açıktır. Geniş bilgi edinmek için bk. Ebu'l-Usr el-Pezdevî, *Kenzü'l-vüşûl ilâ ma'rifeti'l-uşûl* (Karaçi: Mir Muhammed Kütüphanesi Merkez-1 İlim ve Adâb, ts.), 6-9 arası.

İslâm ilim geleneğinde yapılan ilk çalışmaların, yoruma dayalı faaliyetler olduğunu söylemek mümkündür. Zira İslâm geleneğinde dine dayalı ilmî faaliyetlerin tamamının amacı, Kur’ân ve Sünnetin doğru anlaşılması, yorumlanması ve buna bağlı olarak ahkâmın istinbat edilmesidir. Âlimler, nasların yorum faaliyetinde oluşabilecek keyfilik ve aşırılığın bertaraf edilmesi; nasların tahlilinde ve ahkâmın istinbatında hataya düşmemek gayesiyle fıkıh usûlü bünyesinde temel kaide ve yöntemlerin torik çerçevesini belirleme çabasına girmişlerdir.

Naslara dayalı yapılan yorum faaliyetinin sıhhatli bir şekilde yürümesi için te’vil anlayışının ve yönteminin; buna bağlı olarak da te’vilin çerçeve ve fonksiyonunun belirlenmesi son derece önem arz etmektedir. Te’vili usûl ilmi açısından değerlendirildiğimizde te’vilin şartları, işlevi, kaynağı gibi hususları daha çok usûlcüler tespit etmeye çalışmıştır.

Te’vil faaliyetine özel ilgi gösteren ve araştırma konusu eden usûlcülerden biri de Cüveynî’dir. Aynı zamanda o, usûl disiplininde müstakil bir başlık altında te’vili ele alan ilk âlimdir.² Dolayısıyla ilk olarak Cüveynî’nin te’vili usul sistematiğine bir bâb altında müstakil olarak dâhil etmiş olması onun te’vil anlayışının izahını önemli kılmaktadır. Bu çalışma Cüveynî’nin fıkıh usûl disiplininde te’vile olan yaklaşımını ortaya koymayı amaç edinmektedir. Bunun yanı sıra onun hayatının sonlarında kelâmî konulara dair te’vile olan yaklaşımındaki değişikliğin usûlî te’vil hususunda söz konusu olup olmadığını irdelemeyi de gaye edinmektedir.

Yapılan araştırmada Türkiye’de ve Arap âleminde Cüveynî’nin te’vil anlayışını müstakil olarak konu edinen herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Ancak te’vilin fıkıh usûlü, tefsir, hadis, kelim gibi farklı disiplinlerle yakın ilişkisinden dolayı mezkûr ilimlerle uğraşan bazı kişiler, te’vil ile ilgili birtakım çalışmalar yapmışlardır. Te’vil konusu ister sözünü ettiğimiz disiplinlerde isterse fıkıh usûlünde ele alınma biçimiyle incelemeye tabi tutulsun, son tahlilde bir bütünü ifade eder. Buradan hareketle modern dönemde hem usul alanında hem de diğer alanlarda te’vil

² Sem’ânî, “Muteahirinlerden bazı arkadaşlarımızın, maruf olan usûl konularına haberlerin te’vili ile ilgili bir bâb ekleyerek, bunu “bâbu’t-te’vil” diye isimlendirdiklerini gördüm.” ifadesiyle usûl disiplininde te’vili müstakil bir bab şeklinde ele almasından dolayı Cüveynî’yi eleştirmiştir. (Ebû’l-Muzaffer es-Sem’ânî, *Qavâ’i’u’l-edille fi’l-uşûl*, thk. Muhammed Hasan İsmâil eş-Şâfiî (Beyrut: Dâru’l-Kutubî’l-İlmiyye, 1418/1999), 1/409-414). Zerkeşi de Cüveynî’nin te’vil konusunu usûl disiplinine kattığı için Sem’ânî tarafından eleştirildiğini belirtmektedir (Bedruddîn ez-Zerkeşi, *el-Bahrû’l-muhtâf fi’l-uşûlî’l-fıkh*, (b.y.: Dâru’l-Kutubî, 1414/1994), 5/35). Hem Sem’ânî’nin bu hususta Cüveynî’yi eleştirmesi hem de Zerkeşi’nin de Sem’ânî’nin bu hususta Cüveynî’yi eleştirdiğini teyit etmesi, te’vili müstakil bir bab olarak ilk ele alan kişinin Cüveynî olduğunun bir delilidir. Ancak Cüveynî’den önce Debûsî, *أما المؤلف: فما يتبين من المشترك أحد وجوه المحتملة بغالب الرأي والاجتهاد لا بسمع من يجب تصديقه* “Müevvel: tasdik edilmesi vacip olan kişiden işitmekle değil, galip rey ve içtihat ile müşteregin muhtemel vecihlerden/manalardan birinin öne çıkmasıdır” şeklinde müevvelin tanımını yaptığı görülmektedir. Debûsî’nin yaptığı tanıma bakıldığında Cüveynî ve ondan sonraki usûlcülerin te’vilden kastettiği şey ile Debûsî’nin müevvelden kastettiği şeyin aynı olmadığı görülmektedir. Zira Debûsî’nin müevvelden kastettiği şey, vaz’ itibarıyla birçok manaya delâlet eden müşterek lafzın manalarından birinin öne çıkmasıdır. Söz konusu te’vil ise bir karine vasıtasıyla lafzın vaz’ edildiği anlamdan başka bir anlama haml edilmesidir. Debûsî’nin tanımını için bk. Debûsî, *Takvîmu’l-edille fi’l-uşûlî’l-fıkh*, thk. Halil Muhyiddin (Beyrut: Dâru’l-Kutubî’l-İlmiyye, 2001), 95.

hakkında yapılan bazı çalışmalar aktarılacaktır. Modern dönemde kaleme alınan bazı çalışmalar şunlardır:

Sabri Yılmaz'ın *Kadı Abdulcebbar ve Gazzâlî'de Te'vil Problemi* adlı doktora tezi bu alanda ele alınan önemli çalışmalardan biridir. Söz konusu çalışmada ilk olarak te'vil kelimesinin tahlili yapılmakta, akabinde Kadı Abdulcebbar'ın (öl. 415/1025) ve Gazzâlî'nin (öl. 505/1111) te'vil metotları incelenmekte, daha sonra Kadı Abdulcebbar'ın ve Gazzâlî'nin haberi sıfatlar ve ru'yetullah konusundaki düşünceleri mukayeseli bir şekilde irdelenmektedir³

Te'vil konusunda kaleme alınan diğer bir çalışma ise Kılıç Aslan Mavil'in *Klasik Dönem Mâtürîdiyye Kelâmında Te'vil Anlayışı* adlı doktora tezidir. Mavil, eserin giriş kısmında te'vilin tanımı ve tefsir, fıkıh, kelâm, felsefe ve tasavvuf disiplinlerinde te'vilin kullanımını ele almaktadır. Yazar, birinci bölümde ilâhî kelâmın mahiyeti, yorumu ve ilâhî kelâmı anlamada ihtilafın sebeplerini konu edinir. O, ikinci bölümde ise Mâtürîdiyye literatüründe temel kelâmî meseleleri incelemektedir.⁴

Te'ville ilgili ele alınan diğer bir çalışma da Abdalbaki Deniz'in *İslâm Hukuk Metodolojisinde Te'vil*, adlı çalışmasıdır. Deniz, söz konusu çalışmanın birinci bölümünde te'vilin kavramsal çerçevesini; fıkıh usûlünde te'vilin kapsamı, şartları, çeşitleri, te'vili gerektiren hususları incelemektedir. İkinci bölümde ise lafız-anlam ilişkisi, lafızların açıklık kapalılık derecesi, te'vilin yorum biçimi, te'vilin farklı disiplinlerdeki işleyişi gibi konuları ele almaktadır. Yazar, üçüncü bölümde ise te'vilin fikhî meselelerde meydana gelen ihtilaflardaki rolünü örnekler üzerinden ortaya koymaya çalışmaktadır.⁵

Abdalmecîd Muhammed'in, *Davâbiṭu't-te'vil 'inde'l-uşûliyyîn* adlı makalesi de te'vil alanında yapılan çalışmalardan biridir. Araştırmacı, söz konusu çalışmasında te'vili ve te'vilin doğru yapılabilmesi için gereken kriterleri ve te'vil yapan kişide bulunması gereken şartları ele almaktadır.⁶

Hasan Ocak tarafından ele alınan *İbn Rüşd'ün Te'vil Anlayışında Metodoloji Sorunu*, adlı makale de te'vil alanında önemlidir. Araştırmacı çalışmada İbn Rüşd'ün te'vil tanımı, te'vilin şartları, gerekliliği, te'vilin çeşitleri ve te'vile yaklaşımları açısında ekoller gibi konuları incelemektedir.⁷

³ Sabri Yılmaz, *Kadı Abdulcebbar ve Gazzâlî'de Te'vil Problemi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004).

⁴ Kılıç Aslan Mavil, *Klasik Dönem Mâtürîdiyye Kelâmında Te'vil Anlayışı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012).

⁵ Abdalbaki Deniz, *İslâm Hukuk Metodolojisinde Te'vil* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2020).

⁶ Abdalmecîd Muhammed, "Davâbiṭu't-te'vil 'inde'l-uşûliyyîn", *Havliyetu Küliyeti'ş-Şerî'a ve'l-Kânûn ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye* 22 (1425/2004), 112-160.

⁷ Hasan Ocak, "İbn Rüşd'ün Te'vil Anlayışında Metodoloji Sorunu", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 10/3 (2010), 171-198.

Yusuf Eşit'in *Gazzâlî'nin Usûl Düşüncesinde Te'vil* adlı makalesi de te'vil alanının da önemli çalışmalarından biridir. Eşit, bu çalışmada Gazzâlî'nin usûl eserleri bağlamında te'vili, te'vilin yöntem ve şartlarını, te'vilin söz konusu olduğu alan ve usûl konularını ele almaktadır.⁸

1. TE'VİLİN TANIMI VE MAHİYETİ

Te'vil *يؤول* - *أول* fiilinin mastarı olup döndürmek, işi ehline vermek,⁹ tefsir etmek, açıklamak bir şeyi takdir etmek, düzenlemek, çevirmek manasına gelmektedir.¹⁰ Sülâsi kipi *dönme* manasına gelen *يؤول* – *آل* fiilidir.¹¹ İbn Fâris (öl. 395/1004) “*تأويل الكلام*” ifadesini, sözün neticesi ve mercii şeklinde yorumlamaktadır.¹² İbn Manzûr (öl. 711/1311), “Te'vilden murad, lafzın zâhiri manasını, aslı vaz'ından (koparıp bir karine vasıtasıyla) delile ihtiyaç duyan manaya nakletmektir ki söz konusu delil olmasaydı lafzın zahir anlamı terkedilmeyecekti”¹³ şeklinde te'vil kavramını açıklamaktadır. Te'vil kavramı için verilen anlamlar tahliller dikkate alındığında şunu söylemek mümkündür: Te'vil, bir delile dayanarak herhangi bir kelimeyi veya cümleyi, açık olan manasından farklı bir manaya yorumlama biçimidir.

Usûl âlimleri terim olarak te'vilin tanımını sözlükte içerdiği mana çerçevesinde yapmışlardır. Dolayısıyla usûlcülerin te'vil tanımlarında te'vilin sözlük manası belirgin bir role sahiptir. Usûlcülerden Ebû'l-Velîd el-Bâcî (öl. 474/1081) te'vili şu şekilde tanımlamıştır: “Te'vil, kelâmı/sözü zâhirinden (zâhiri manasından) muhtemel olan diğer manaya yormaktır/sarf etmektir.”¹⁴ Bâcî, bu tanımları verdikten sonra şöyle bir açıklama yapmaktadır: “Bunun anlamı sözün iki veya ikiden daha fazla anlam taşımasıdır. Ancak bu anlamlardan biri vaz', kullanım veya örften dolayı diğer anlamlara göre daha belirgindir. Söz, bu şekilde varid olduğunda zâhire hamletmek gereklidir. Ancak zâhirî manadan muhtemel olan diğer bir manaya hamledilmesine dair bir delil varid olmuşsa ona (ihtimal dâhilindeki manaya) hamledilir.”¹⁵ Bâcî'nin yaptığı açıklamaya göre te'vil, ancak bir delil ve emâre ile mümkündür. Bâcî, mezkûr ifadeyle delil olmaksızın salt bireysel iradeye bağlı kalınarak yapılan te'vilin doğru olmadığını ortaya koymaktadır. Seyfüddîn el-Âmidî (öl. 631/1233), “Te'vil, lafzın zâhirî manasının muhtemel olmasıyla birlikte başka bir

⁸ Yusuf Eşit, “Gazzâlî'nin Usûl Düşüncesinde Te'vil”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1 (2019), 99-122.

⁹ Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Zekeriyâ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1399/1979), “evele”, 1/159.

¹⁰ İbn Sîde, *el-Muḥkem ve'l-muḥîṭu'l-a'zam*, thk. Abdulhamîd Hendâvî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/2000), “evele”, 10/448.

¹¹ İbn Sîde, “evele”, 10/448; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî ve Müessesetu't-Târîhi'l-'Arabî, 1996), “evele”, 1/264.

¹² İbn Fâris, “evele”, 1/162.

¹³ İbn Manzûr, “evele”, 1/264.

¹⁴ Bâcî, *el-Hudûd fi'l-uşûl*, thk. Muhammed Hasan İsmâîl (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003), 109.

¹⁵ Bâcî, *el-Hudûd fi'l-uşûl*, 109.

manaya hamletmektir.”¹⁶ şeklinde te'vilin sahih ve fâsid kısımlarını kapsayacak tarzda genel bir tanım yapmaktadır. Âmidî, akabinde sahih te'vilin tanımını yaparak bunun da ancak bir delil ile olacağını, te'vili destekleyen bir delil olmaksızın yapılan te'vilin doğru bir te'vil olmadığını; yani bunun fâsid olduğunu belirtmektedir.¹⁷ Dolayısıyla şunu ifade etmek mümkündür: Lafzın mercûh ve ikincil anlama hamlini destekleyen bir delil olmadığında lafız zâhirî mana üzere kabul edilir. Ancak bir delil varsa delile dayanarak lafız, ikincil anlama hamledilebilir.

İlk Dönem Hanefî usûlcüler, te'vili müşterek ile sınırlı tutmalarından dolayı te'vili daha dar manada kullanmaktadırlar.¹⁸ Hanefî usûl âlimleri tarafından yapılan tanımlar, onların te'vili daha dar manada kullandıklarının bir göstergesidir. Hanefî usûlcülerden Şemsü'l-eimme es-Serahsî (öl. 483/1090) Müevveli, “galip re'y ve içti-hat ile müşterekin manalarından bazısının açığa çıkması”¹⁹ şeklinde tarif etmiştir. Serahsî'nin yaptığı tanıma bakıldığında ona göre bir kelimenin te'vil edilmesi iki temel şarta bağlıdır. Birincisi, te'vili edilen kelime, ayrı ayrı vaz' ile farklı manalara delalet eden müşterek lafızlardan olmalıdır. İkincisi ise yapılacak te'vil, zannî delile (بغالب الرأي) dayanmalıdır.

Serahsî'nin yaptığı tanım ile yukarıda verilen mütekellimin usûlcülerin tanımları arasında bir mukayese yapılırsa şunları söylemek mümkündür: Serahsî'ye göre te'vil, müşterekin manalarından birini açığa çıkarma eylemidir. Mütekellimin usûlcüler ise te'vili, zâhirî/açık olan mananın yanı sıra ikincil manaya da gelebilen lafzın, bir karine vasıtasıyla zâhirî anlamından ikincil olan manaya hamletme eylemi olarak değerlendirmektedirler. Serahsî'ye göre müşterek lafzın te'vili ancak zannî delil ile mümkündür. Başka bir ifadeyle müşterek lafzı, müevvel durumuna getiren şey, zannî delildir. Zira Hanefî usûlcülere göre kati delilin söz konusu olduğu durumlarda lafız müfesser niteliğine kavuşmaktadır.²⁰ Mütekellimin usûlcüler göre ise te'vil zannî delili ile olabileceği gibi kati delille de mümkündür. Âmidî'nin yukarıda verilen tanımında kati ve zannî ayrımı yapmada mutlak olarak “delil” kaydı düşmesi zikredilen durumu ortaya koymaktadır.²¹ Fıkıh âlimlerinin te'vilden kastettikleri şey ise usûlcülerin te'vilden kastettikleri şeyden farklıdır. Onlar te'ville, nas olmayan delil ile istidlâlin kendisini kastetmektedirler.²² Dolayısıyla usûlcüler

¹⁶ هو حمل اللفظ على غير مدلوله الظاهر منه، مع احتمال له Abdurrazzâk 'Afîfî (Beirut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1402), 3/53.

¹⁷ Âmidî, *el-İhkâm*, 3/53.

¹⁸ Davut İltaş, *Fıkıh Usûlünde Mütekellimin Yönteminin Delâlet Anlayışı* (İstanbul: İslami Araştırmaları Merkezi, 2011), 251.

¹⁹ Şemsü'l-eimme es-Serahsî, *el-Uşûl*, thk. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993), 1/127.

²⁰ Alâuddîn es-Semerkândî, *Mizânu'l-uşûl fi netâ'ici'l-ukûl*, thk. Muhammed Zekî Abdalberr (Katar: Metâbi'u'd-Devha el-Hadîse, 1404/1984), 348.

²¹ Ayrıca bk. İltaş, *Fıkıh Usûlünde Mütekellimin Yönteminin Delâlet Anlayışı*, 250.

²² Ebyârî, *et-Tahkik ve'l-beyân fi şerhi'l-Burhân fi usûli'l-fıkh*, thk. Ali b. Abdurrahmân Bessâm el-Cezâirî (Kuvayt: Dâru'd-Ziyâ, 1434/2013), 2/433.

te'vili gizli manaları açığa çıkarma eylemi olarak değerlendirirken; fıkıhçılar, te'vili bir istidlal faaliyeti olarak telakki etmektedirler.

Te'vilin tanımı ve mahiyetinin aktarılmasından sonra te'vil ile tefsir arasındaki farka değinmekte de yarar vardır. Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Musennâ (öl. 209/824) ve Taberî (öl. 310/923) gibi ilk dönem âlimler te'vil ile tefsiri eş anlamlı olarak görmüşlerdir.²³ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (öl. 333/944), sahabenin yaptığı yorumun tefsir, fakihlerin yaptığı yorumun ise te'vil olduğu söylemektedir. Ona göre tefsir, tek bir manaya muhtemel iken te'vilin birden çok manaya ihtimali bulunmaktadır.²⁴ Te'vil ile tefsir arasına fark koyan önemli âlimlerden biri de Râğıb el-İsfahânî'dir (öl. 502/1108). İsfahânî, tefsirin manasının te'vilden daha genel olduğunu belirtmektedir. O, tefsir kelimesinin genel itibariyle lafızların yorumu olduğunu, te'vilin ise mana için kullanıldığını belirtmektedir. İsfahânî ayrıca genel anlamda te'vilin ilâhî hitâbın yorumu ve cümlelerin açıklaması için kullanıldığını, tefsir ise ilâhî hitabın yanı sıra diğer şeylerin/metinlerin ve bilinmeyen kelimelerin izahı için kullanıldığını ifade etmektedir.²⁵ Netice itibariyle şunu söylemek mümkündür: Selef âlimleri te'vil ile tefsiri aynı manalarda ve birbirinin yerine kullanmışlardır. Ancak her iki kelimenin farklı manalarda kullanılmasına daha sonraki dönemlere rastlamaktadır.

2. CÜVEYNÎ ÖNCESİ TE'VİL

Cüveynî'den önceki usûl âlimlerinin, bir kavram olarak te'vilin tanımı, kısımları, şartları gibi te'vile dair konuları müstakil bir şekilde ele almamaları, onların te'vili, nasların izâhında bir yöntem olarak kullanmadıkları anlamına gelmez. Zira Cüveynî öncesi usûl âlimlerinin eserleri araştırıldığında onların daha sonra te'vilin tanımlandığı şekilde kullandıkları görülmektedir. Örneğin Şâfiî (öl. 204/820) başka bir destekleyici unsurun bulunmadığı halde haber-i vâhid ile diğer bir haber-i vâhidi reddetmenin doğru olmadığını ortaya koyarken te'vile değinmektedir. O, "...hadis iki manaya gelme ihtimali bulunduğu te'vil yapılarak iki haberden birine gidilebilir"²⁶ şeklinde haber-i vâhid ile ilgili izahatta bulunur. Şâfiî'nin mezkûr ifadesinden te'vilin ancak iki manaya gelebilen lafızlarda mümkün olduğunu göstermektedir. Bunun ise daha sonra yapılan te'vil tanımıyla bir paralellik gösterdiği söylenebilir.

²³ Ma'mer b. el-Musennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Fuat Sezgin (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1381), 1/86; Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi' u'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'ân*, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türki (b.y.: Dâru'l-Hecr, 1422/2001), 5/220.

²⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtu ehli's-sunne*, thk. Mecdî Bâselûm (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422/2005), 1/349. Ayrıca bk. Rifat Yıldız, "İbn Hazm'ın Usul Anlayışında Te'vil", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/3 (2020), 1205.

²⁵ Râğıb el-İsfahânî, *Câmi' u'l-tefsir*, thk. Muhammed Abdulaziz Besyûnî (b.y.: Kuliyetu'l-Âdâb - Câmi'atu Tantâ, 1420/1999), 1/11.

²⁶ Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: el-Mektebetu'l-İlmiyye, ts.), 458-459.

Şâfiî ihtilâfın caiz olup olmadığı meselesinde de te'vile değinmektedir. O, naslarda yani Allah ve Peygamberi tarafından açıkça bildirildiği konularda ihtilafın caiz olmadığını ifade eder ve akabinde muevvelin (te'vilde bulunan kişinin), te'vile muhtemel olan konularda haberin taşıdığı muhtemel mana ile amel etmesi, hakkında nas bulunan bir meselede ihtilafa düşün kişi gibi görülemeyeceğini belirtir.²⁷ Şâfiî'ye göre naslarda değil, manası nas gibi açık olmayan lafızlarda te'vil yapılabileceğini söylemek mümkündür.

Şâfiî *Kitâbu iptâli'l-istihsân* adlı eserinde de te'vile değinmektedir. Şâfiî, burada te'vil ihtimâli olmayan Kitâbın nassına ve kâim sünnete (sıhhatli bir senetle sâbit olan ve nesh edilmeyen sünnete) muhalefet etmenin caiz olmadığını, buna mukabil içtihadı açık olan durumlarda (zâhir lâfzı) muhtemel manaya te'vil ederek ihtilafı bulunmak için delil getirme zorunluluğundan bahseder. Şâfiî, ayrıca bir delile vasıtasıyla te'vilde bulunarak muhalefet edilmesini Kitâb, Sünnet, icmâ' ve kıyâsa muhalefet olmadığı şeklinde bir değerlendirmede bulunur.²⁸

Görüldüğü gibi Şâfiî, te'vile uygunluk açısından lâfızları taksime tabi tutmuş, manası şâri' tarafından açıkça ortaya konulan lafızlarda te'vil yapmanın caiz olmadığını, buna karşılık başka manalara gelme ihtimali olan lafızlarda ise ancak bir delil vasıtasıyla te'vil yapılabileceğini ifade ederek açık bir şekilde te'vil nazariyesini ortaya koymaktadır.

Ebü Bekir el-Cessâs (öl. 370/981) da te'vili konu edinen âlimlerden biridir. Cessâs her ne kadar bir sistem dâhilinde te'vili ele almasa da *el-Fușûl fi'l-uşûl* adlı eserinin birçok yerinde te'vile değinmektedir. Örneğin Cessâs, nas kavramını izah ederken lafızın farklı te'villere ihtimali bulunduğu ve (lafzın taşıdığı) manaların birine delâleti kâim (delil ile sabit) olduğunda, kişinin buna nas demesinin caiz olacağı şeklinde Ebü'l-Hasen el-Kerhî'den (öl. 340/952) nakilde bulunmaktadır.²⁹ Mezkûr ifadeye bakıldığında Kerhî ve Cessâs gibi Hanefî usûlcülere göre nas olarak değerlendirilen lafızlar da bünyesinde farklı manalar taşımakta ve açık manadan diğer muhtemel manaya hamli te'vil olarak nitelendirilmektedir. Cessâs hadisin lafız ile mi yoksa manayla mı rivâyet edileceği meselesini işlerken "Lafzın te'vile ihtimâli bulunsun veya bulunmasın, bize göre ihtiyatlı olan mana ile yetinilmeyip, (haber/hadis) lafız ve siyakıyla birlikte varid olduğu gibi aktarılmasıdır"³⁰ şeklinde açıklamada bulunmaktadır. Burada da Cessâs, lafızların farklı manalara gelme ihtimali olduğuna ve söz konusu lafızların manalardan birine te'vil edilebileceğine işaret etmekte, fakat hangi lafızların te'vile muhtemel olduğunu ve hangi şartlar dâhilinde te'vil yapılabileceğine değinmemektedir. Müteahhir Hanefî usûlcülere

²⁷ Şâfiî, *er-Risâle*, 560.

²⁸ Şâfiî, *Kitâbu iptâli'l-istihsân* (el-Ümm ile birlikte), thk. Ahmed Bedruddîn Hassûn (Beyrut: Dâru Kuteybe, 1416/1996), 15/132-133.

²⁹ Cessâs, *el-Fușûl fi'l-uşûl*, thk. Ucayl Câsim en-Neşemî (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf, 1985), 1/61.

³⁰ Cessâs, *el-Fușûl fi'l-uşûl*, 3/211.

göre nas lafızların da zâhir lafızlar gibi muhtemel oldukları başka manaya hamli te'vil olarak değerlendirilmektedir.³¹ Çalışmanın hacmi de dikkate alınarak sadece zikredilen iki örnek ile iktifa edilmiştir.³²

3. CÜVEYNÎ'DE TE'VİL

Cüveynî'nin te'vil anlayışının ortaya konulması, ancak onun te'vil tanımının ele alınması, te'vile uygunluğu açısından lafızları nasıl bir kategoriye tabi tuttuğunun incelenmesi ve te'vil için illeri sürdüğü şartların bilinmesi ile mümkün olmaktadır. Bu bağlamda ilk olarak Cüveynî'nin yaptığı te'vil tanımının değerlendirilmesi uygun olacaktır.

3.1. Cüveynî'ye Göre Te'vil Kavramı ve Mahiyeti

Cüveynî, "Te'vil edenin iddiasınca zâhir lafzın varacağı yere hamledilmesidir."³³ şeklinde te'vili tanımlamaktadır. Cüveynî, yaptığı tanımın hemen akabinde te'vilin, sözün mantûk ve mefhumundan anlaşılan zâhir lafızlar için söz konusu olduğunu ifade etmektedir.³⁴ Cüveynî, "te'vil edenin iddiasınca" ifadesiyle te'vilin, söz ve cümlenin kendi mahiyetinin gereği olmadığını bunun te'vil edenin faaliyeti olduğunu belirtmektedir. "Zâhir lafzı" ifadesiyle de nas, müfesser, mücmel ve müşterek gibi lafızları tanım dışında tutmayı amaçlamaktadır. Cüveynî, yaptığı tanımla mutlak te'vilin ana mahiyetini ortaya koymaktadır; ancak sahih ve fâsid te'vil çeşitlerinin çerçevesini belirtmemektedir. Dolayısıyla şunu ifade etmek mümkündür: Cüveynî'nin makbûl/sahihs ve merdûd/fâsid olmak üzere her iki te'vil çeşidini ihtiva edecek şekilde te'vilin tanımını yapmaktadır. Yukarıda Bâcî ve Âmidî'nin verilen tanımlarından da anlaşıldığı gibi, te'vilin sahih olabilmesi için sözün zâhiri manasından başka bir manaya hamledilebilmesini sağlayacak bir karinenin/delilin bulunması gerekmektedir. Aksi takdirde yapılan te'vil, fâsid te'vil olarak değerlendirilebilmektedir. Cüveynî ise ne te'vil tanımında karinenin şart oluşuna değinmekte ne de akabinde karine ile ilgili herhangi bir açıklamada bulunmaktadır. Ancak Cüveynî, *el-Burhân* adlı eserinin birçok yerinde fikhî delillerin te'vilinden söz ederken yapılacak te'vilin mutlaka bir delil ile desteklenmesinin gerekli olduğunu, delil ile desteklenmeyen te'vilin ise geçersiz olduğunu ifade etmektedir. Örneğin Cüveynî, emir kipinin muktezasından bahsederken Kâdî Ebû Bekr el-Bâkillânî'den (öl. 403/1013) nakilde bulunarak mutlak emrin (yasaktan sonra varid olmayan emrin) ibâhaya delâletinin câiz olduğunu ancak mutlak emri, ibâhaya

³¹ Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr fi şerhi Uşûli'l-Pezdevî*, thk. Abdullâh Mahmûd Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418/1997) 1/68; H. Yunus Apaydın, "Te'vil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41/30.

³² Geniş bilgi edinmek için bk. Eşit, "Gazzâlî'nin Usûl Düşüncesinde Te'vil", 100-101; Deniz, *İslâm Hukuk Metodolojisinde Te'vil*, 81-97.

³³ رد الظاهر إلى ما إليه ماله في دعوى المؤول: رد التأويل: İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *el-Burhân fi uşûli'l-fikh*, thk. Abdulazîm ed-Dîb (Mısır: Dâru'l-Vefâ, 2012), 1/300.

³⁴ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/300.

te'vil eden kişinin yapacağı te'vili mutlaka bir delil ile desteklemesi gerektiğini belirtir.³⁵ O, cem'in medlûlü meselesinde cem' sığasının üçe delâleti hususunda karineye ihtiyaç olmadığını dolayısıyla te'vilin dayanağı olan delilin (cemi sığasının bir veya iki nesne için kullanıldığına delâlet eden bir karinenin) bulunmaması halinde cemi sığasının zâhir üzere kalmasının vacip olduğunu söylemektedir.³⁶ Görüldüğü gibi Cüveynî, te'vil yapabilmek için delilin gerekli olduğuna işaret etmektedir. O, te'vil konusunun sonunda da delilin gerekliliğine işaret etmektedir. Cüveynî, burada te'vilin kendisiyle desteklendiği şeyin (delilin) müevvelden (yani te'vil edilen lafzın zahirinden) daha açık olmasının gerekli olduğunu ifade etmektedir. Müellif, "te'vilin kendisiyle desteklendiği delilin" ifadesiyle lafzın zâhirî manadan muhtemel manaya hamli için delilin zorunlu olduğunu ortaya koymaktadır.

3.2. Te'vile Uygunluk Açısından Lafızlar

Cüveynî, te'vilin tanımını verdikten sonra te'vile uygunluğu açısından lafızları kategorilere tâbi tutmaktadır. O; lafızları ilk olarak "mücmel olan" ve "mücmel olmayan" şeklinde iki kısma ayırmakta ve mücmeli "Tek başına manayı ifade etmeyen sözdür." şeklinde tanımlamaktadır.³⁷ Cüveynî, mücmel ile delil getirilmesinin caiz olmadığı gerekçesiyle³⁸ mücmelde te'vile gidilemeyeceğini söyler.³⁹ Dolayısıyla Cüveynî'ye göre mücmelin zâhir gibi te'vile açık olan lafızlar kategorisinde değerlendirilemeyeceği ifade edilebilir. Cüveynî, mücmel lafızların hükmünü açıkladıktan sonra mücmel olmayan lafızları ele alır. O mücmel olmayan lafızların nas ve zâhir⁴⁰ şeklinde kendi içinde iki kategoriye ayrıldıklarını belirtir.⁴¹ Cüveynî, "Mana-

³⁵ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/171.

³⁶ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/218.

³⁷ *والمجمل الذي لا يستقل بإفادة المعنى* Cüveynî, *el-Burhân*, 1/30. Cüveynî başka bir yerde mücmel kavramını mübhem olarak nitelendirmektedir. Mübhemî şöyle tanımlamaktadır: "Söyleyen kişinin (söylenen sözden) maksadı ve isteği idrak edilmeyen ve manası anlaşılmayan lafızdır." Cüveynî, *el-Burhân*, 1/252. Cüveynî, *el-Varakât*'ta ise "Beyâna ihtiyacı olan sözdür." şeklinde mücmelin tanımını yapmaktadır. Bk. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *Metnü'l-varakât* (Suudi Arabistan: Dâru's-Sümay'î, 1416/1996), 12.

³⁸ Şâfi'nin, "Mücmel, farklı anlamlara ihtimali olan, kendisinden kast edilen şeyin ancak mütekelim tarafından yapılan bir beyân ile anlaşılan hitaptır." (Ebû Ali eş-Şâfi, *Uşûlü'ş-Şâfi* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabâ, 1402), 76.) şeklinde yaptığı tanım ile Cüveynî'nin mezkûr tanımı dikkate alındığında mücmel tek başına bir manayı ifade etmemektedir. Dolayısıyla tek başına bir manayı ifade etmemesi nedeniyle mücmel ile amel ancak müfessirin açıklamasıyla mümkün olabilmektedir. Örneğin «واقموا الصلاة» "ve namazı dosdoğru kılın" (Bakara: 2/43) ayetinde namazın kılınması emri verilmiş, fakat namazın nasıl kılınacağından söz edilmemiştir. Namazın kılınma şekli ise Peygamber (s.a.v.) tarafından beyân edilmiştir. Dolayısıyla sözün sahibi tarafından bir açıklama olmadıkça mücmel ile amel edilmesi caiz görülmemektedir. Bk. Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 106.

³⁹ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/300.

⁴⁰ Usûl bilgileri terim olarak zâhir kelimesini farklı şekillerde tanımlamışlardır. *Te'vil* ihtimalini şart koşan Şîrâzî, "İki şeye ihtimali olup birinin diğerinden daha açık olduğu lafızdır." şeklinde zâhirin tanımını yapmıştır. Bk. Ebû İshâk eş-Şîrâzî, *Şerhu'l-Luma*, thk. Abdulmecid et-Türkî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1408/1988), 1/449. Pezdevî ise "Kendi sığası vasıtasıyla, işiten için (lafızdan) kastedilenin açık olan tüm lafızların ismidir." şeklinde zâhirin tanımını yapmıştır. Bk. Pezdevî, *Kenzü'l-vüçûl*, 73. Görüldüğü gibi Şîrâzî'nin yaptığı tanımda te'vil ihtimali şartı söz konusu iken Pezdevî'nin yaptığı tanıma göre böyle bir şart söz konusu değildir. Ayrıca nas, zâhir ve mücmel için bk. Sadrettin Buğda, *Beyân ile Fıkıh Usûlü İlişkisi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 114-117.

⁴¹ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/300.

sında/medlulünde te'vil imkânı olmayan lafızdır"⁴² şeklinde nassın tanımını yaptık-tan sonra nassı "Kitâb ve Mustefid⁴³ haber gibi sübutu kati olan" ve "âhâd haber gibi sübutu kati olmayan" şeklinde ikiye ayırır. Cüveynî, yaptığı bu taksimatın aka-binde her iki haber çeşidinde de te'vilin söz konusu olmadığını söyler.⁴⁴ Cüveynî, iki nas arasında herhangi bir te'âruz görülmesi durumunda naslarda te'vile değil; tercihe gidilmesi gerektiğini ifade eder. Nassa dayalı lafızlar arasında tercih müm-kün olmadığında ise tevakkuf⁴⁵ edilir.⁴⁶

Cüveynî ve diğer mütekellim usûlcüler, nas ile manası açık olan ve herhangi bir te'vile ihtiyaç duymayan lafızları kastederken;⁴⁷ fukahâ metodunu Hanefî usûlcüler ise nas olarak değerlendirilen lafızların da te'vile açık olduğunu belirtirler.⁴⁸ Örne-ğin Pezdevî'nin "Nas, formun/sığanın kendisiyle değil; mütekellimin zikrettiği ka-rineyle birlikte zâhirden daha açık halde olan (hitap türüdür)"⁴⁹ şeklinde yaptığı tanımında, nas olarak nitelendirilen hitabın ancak bir karine vasıtasıyla manası açık

⁴² فالنص ما لا يحتمل إلا معنى واحدا. Cüveynî, *el-Burhân*, 1/300. Cüveynî, *el-Varakât*'ta ise "فالنص ما لا يطرُق إلى فحواد إمكان التأويل." şeklinde nassın tanımını yapmıştır. (Cüveynî, *el-Varakât*, 12.) Di-ğer bir ifadeyle tek bir anlama delâlet eden, başka bir anlama delâleti söz konusu olmayan sözdür.

⁴³ Cüveynî, eserin başka bir yerinde müstefid haberin zannı galibi ifade ettiğini yani kesin bilgiyi ifade etmediğini (Bk. Cüveynî, *el-Burhân*, 1/337.) belirtmekle birlikte te'vil konusunu ele alırken müstefid haberi, sübutu kati olan ve kesin bilgiyi ifade eden Kitâb ile birlikte zikreder ve bunun da sübutu kati olan haber olarak değerlendirir. Bk. Cüveynî, *el-Burhân*, 1/300. Buna bağlı olarak şunu ifade etmek mümkündür; Cüveynî bu meselede müstefid haberi mütevatir haberle eşdeğer olarak görmektedir. Mustefid Haber hakkında geniş bilgi için bk. Davut Eşit, "Şâfi'î Fıkıh Usûlünde Mustefid Haber", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59/2 (2018), 65-81.

⁴⁴ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/300.

⁴⁵ Tevakkuf: Tercih sebebi olan bir delil bulunmadığında, tercih sebebi bulununcaya kadar beklemektir. Bk. Osman Demir, "Tevakkuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/579.

⁴⁶ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/300, 2/661 ve sonrası; İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *Nihâyetü'l-maṭlab fi dirâyeti'l-mezheb*, thk. Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb (b.y.: Dâru'l-Minhâc, 1428/2007), 19/105. Usûlcüler, naslarda mey-dana gelen te'âruzun; cem', tercih, nesh ve tesâkut yöntemleriyle giderilmeye çalışıldığını; ancak mezkûr yöntemlerden biriyle te'âruzun giderilmesi mümkün olmadığında ise tevakkuf edileceğini belirtmişlerdir. Bu-na bağlı olarak şunu ifade etmek mümkündür: Te'âruz eden iki nas tenvî', tahsis, takyid ve te'vil gibi cem' yöntemlerine başvurularak aralarındaki te'âruz giderilmeye çalışılır. Şayet iki nas arasında cem mümkün değil ise iki nasantan biri; başka bir delil ile te'yid edilmesi, kıyasa uygun düşmesi veya râvi tarafından tefsir edilmesi ya da sahabenin iki nasantan biriyle amel etmesi gibi harici delil ve karinelere bulunmamasına bakılır. Harici bir delil tespit edildiğinde ise tercihe gidilerek, harici delille desteklenen nas ile amel edilir. Ayrıca be-yan, tahsis, tebdil veya delillerden birinin sübutu kati diğeri zannı gibi tercih unsuru söz konusu olduğu du-rumlarda da tercihe gidilir. İki nas arasında cem' ve tercih mümkün olmadığında ise iki nas arasında nesh ola-yının cereyan edip etmediğine bakılır. Şayet iki nas arasında nesh söz konusu ise önce nazil olan nassı mensûh, sonra nazil olanı ise nâsîh olarak kabul edilerek te'âruzun giderilmesine çalışılır. Ancak herhangi bir cem, ter-cih ve nesh gibi unsurlardan biri söz konusu olmadığı zaman tevakkuf edilir. Yani müstedil her iki delille de amel edemez; belki her iki delili de terk eder. Her iki delilin terk edilmesiyle tesâkut/tevakkuf meydana gelir. Bk. Bâcî, *el-İşâre fi usûli'l-fıkḥ*, thk. 'Adil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed 'Aved (Mekke: Mektebetu Nezar Mustafâ el-Bâz, 1418/1997), 364; Cüveynî, *el-Burhân*, 1/300, 2/661 ve sonrası; İbnü'n-Neccâr el-Fütühî, *Şerhu'l-Kevkebi'l-münîr*, thk. Muhammed Zuhayl - Nezir Hamâd (Riyad: Mektebetu'l-'Ubeykân, 1413/1993), 4/607-612.

⁴⁷ Bâkîllânî, "Herhangi bir ihtimal söz konusu olmaksızın içerdiği bütün anlamları açık bir şekilde kendi başına ifade eden hitaptır" şeklinde nas kavramının tanımını yapmaktadır. Bk. Bâkîllânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, thk. Abdulhamîd Ali Ebû Zenîd (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1998), 1/340-341. Dolayısıyla ona göre nas, zâhir ve mücmelin karşıtı olup, lafızdan kastedilen anlamın açık olan lafızdır.

⁴⁸ Zekiyuddîn Şaban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 371.

⁴⁹ Pezdevî, *Kenzü'l-viûşûl*, 73.

hale gelen hitap kastedilmektedir. Dolayısıyla bu tanımdan anlaşıldığı kadarıyla karine söz konusu olmadığı takdirde nassın da farklı anlamlara delalet etme ihtimali bulunacaktır.

Cüveynî, üçüncü olarak zâhiri ele alır ve zâhiri “te’vil imkânının iliştiği lafız”⁵⁰ şeklinde tarif eder. Cüveynî, yaptığı tanımın akabinde hangi durumlarda zâhir ile istidlâl edileceğine değinir. O, zâhirin ifade ettiği mana açık olmadığından; -tevhîd ve nübüvvet gibi itikâdî meselelerde ve namaz, zekâ oruç gibi amelî konularda-delilin delâletinin kat’îliğinin istenildiği yerlerde zâhir ile istidlalin bâtil olduğunu ifade etmektedir.⁵¹ Cüveynî, “eğer istidlâlde bulunan bir kişi -orucun farz oluşu ve zinanın da haram oluşu gibi-⁵² katiyet gerektiren bir konuda zâhir ile istidlâlde bulunuyorsa bu kişi ya lafzın zâhir olduğunu bilmemekte ya nas olduğuna inanmakta ya da kesin bilgi gerektiren konular ile zânnî konuları birbirinden ayırt edememektedir” şeklinde izahta bulunmaktadır. Cüveynî, bu kişinin böyle yapmakla her iki husustan biriyle cahilliğini ortaya koyduğunu belirtmektedir.⁵³ Cüveynî, istidlâlde bulunan kişinin katiyet gerektiren konularda te’vil ile uğraşma hakkına sahip olmadığını söylemektedir. O, bu kişinin lafızda farklı manaların muhtemel olduğunu ve lafzın kat’iyeti ifade edemeyeceğini beyân etmekle yetinilmesi gerektiğini ifade eder.⁵⁴ Cüveynî, kesin bilginin istenildiği meselelerde zâhirin, bilgi değeri açısından manayı ifade etmede kendi başına yeterli olmayan mücmele ilhak edileceğini söyler.⁵⁵ Cüveynî, kesin bilginin istenilmediği durumlarda ise zâhir ile amel edileceğini ve mükellef kişilerin de amellerinde zâhir ile amele yönlendirilmesi gerektiğini belirtir.⁵⁶ Konuyla ilgili örneklerden biri de şudur: “Fecirden önce oruca niyet etmeyen kimsenin orucu yoktur”.⁵⁷ Zira mutlak nefiy (لا يفعل), bir şeyin caiz oluşunun nefiyine (yani caiz olmadığına) zâhir olarak delâlet ettiği gibi; te’vil yoluyla da

⁵⁰ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/301. فَمَا الظاهر الذي يتطرق إمكان التأويل إليه.

Cüveynî, *el-Varâkât* isimli eserinde من الآخر أحدهما أظهر ما احتمل أمرين أحدهما أظهر من الآخر “İki şeye (manaya) ihtimali bulunan, (mananın) biri diğerinden daha açık olan (lafız)dır.” şeklinde zâhir kavramını tanımlamaktadır. Bk. Cüveynî, *el-Varâkât*, 13.

⁵¹ Cüveynî, *Gıyâsu’l-umem fi’t-tiyâsi’z-zulem*, thk. Mustafâ Hilmî - Fuâd Abdulmun’im (İskenderiye: Dâru’d-Da’va, 1979), 34; Cüveynî, *el-Burhân*, 1/300.

⁵² Varlığı hakkında kesin bilginin zorunlu olduğu hususlar, zarûrât-ı dîniyye kapsamına giren konulardır. Bunların ispatı veya nefyi kesin bilgiye dayanmaktadır. el-Ebyârî, kesin bilginin istenildiği meseleleri; kelâmî, usûlî ve fikhî olmak üzere üçe ayırmaktadır. O, Sâni’ın ispatı, peygamberlerin gönderilmesi ve âlemin hâdis oluşu gibi konuların kesin bilgi istenen kelâmî meseleler olduğunu belirtir. O, peygamberlerin peygamber olduklarını te’yîd etmek için kendilerine verilen mucizeleri de bu kapsamda değerlendirmektedir. Meleklerle, kitaplara ve ahirete iman da bu konu dâhilinde zikredilebilir. Ebyârî, icmâ’ın, haber-i vâhidin ve kıyâsin hüccet oluşları ve zâhir lafızlarla amel edilmesi gibi konuların ise kesin bilgi istenen usûlî meseleler olduğunu ifade eder. O, beş vakit namazın, zekâtın, orucun ve hacın farz oluşları kesin bilgi istenen fikhî konular için örnek vermektedir. Ebyârî, zannı galibin söz konusu olduğu meselelere iddet dönemindeki biriyle nikâh kıyılması ve ümmü’l-veledin satışı örnek olarak göstermektedir. Ebyârî, *et-Taḥkîk ve’l-beyân*, 2/437-439.

⁵³ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/301.

⁵⁴ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/301.

⁵⁵ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/301.

⁵⁶ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/301.

⁵⁷ من لم يبيت الصيام من الليل فلا صيام له Nesâî, “Siyâm”, 2334.

kemâlin nefyine delâlet etmektedir.⁵⁸ Dolayısıyla bazı mezhepler, hadisin zâhirini esas alarak oruç için niyetin gecedan getirilmesinin şart olduğunu söylerken;⁵⁹ bazıları ise hadisi te'vil ederek oruç için fecirden önce niyet getirilmesinin şart olmadığını söylemişlerdir. Niyetin fecirden önce getirilmesini şart koşmayanlara göre hadisteki nefiy faziletin eksikliğine delâlet etmektedir.⁶⁰

3.3. Te'vilin Şartları

Cüveynî te'vil şartlarını toplu bir şekilde ortaya koymamaktadır. Ancak o, te'vilde keyfiliğin ve nasların yorumunda meydana gelebilecek aşırılığın önlenmesi için dağınık da olsa bir lafzın te'vile münasip olup olmadığını tayin etmek için bazı şartları ileri sürmektedir. Onun illeri sürdürdüğü şartları şu şekilde sıralamak mümkündür:

a- Naslar te'vile açık olmalıdır. Başka bir ifadeyle te'vil edilen nassın zâhir kategorisinde olması gerekir. Zira muhkem, mücmel, müşterek gibi naslarda te'vil sözü konusu değildir. Dolayısıyla her nas te'vil edilmeye uygun olmadığından ilk etapta te'vil edilecek nassın kavranabilirlik derecesi tespit edilmeli ve te'vile uygun olup olmadığı ortaya konulmalıdır.⁶¹

b- Te'vil edilen lafız, dil veya örf açısından te'vil edilmek istenen manaya uygun olmalıdır. Örneğin aslanı bir karineyle cesur kişiye yormak bu kabildendir. Ancak aslanı zayıf veya çirkin kişiye yormak örf açısından doğru kabul edilmediği için bu şekilde yapılan te'vil yanlış olarak değerlendirilmektedir.⁶²

c- Te'vil edilen lafzın yapılan te'vil ile bağlamından koparılıp anlamsız bir hale getirilmemesi gerekir.⁶³

d- Te'vil edilmek istenen nas veya lafız karineye bağlı olarak te'vil edilmelidir. Herhangi bir karine olmaksızın yapılacak te'villerde yanlış düşme ihtimali yüksektir. Dolayısıyla yapılacak te'vilin karineye/delile dayanması gerekir; aksi takdirde yapılan te'vil geçersizdir.⁶⁴

e- Te'vile karine/delil olan şeyin zâhirden daha açık olması gerekir. Şayet karine, te'vil edilen zâhirin anlamından daha açık değilse te'vile gidilmez.⁶⁵

⁵⁸ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/252.

⁵⁹ Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb* (Beirut: Dâru'l-Fikr, ts.), 6/289; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türki – Abdulfettâh Muhammed el-Halevî (Kahire: Hecl lî't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî' ve'l-İ'lân, 1412/1992), 4/333-334.

⁶⁰ İbnü'l-Hümâm, *Şerhu fethi'l-kâdir*, thk. Abdurrezzâk Gâlib el-Mehdî (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1405/1985), 2/246.

⁶¹ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/330-308.

⁶² Cüveynî, *el-Burhân*, 1/305.

⁶³ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/319.

⁶⁴ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/305, 310. Geniş bilgi için bk. Buğda, *Bayân ile Fıkıh Usûlü İlişkisi*, 159-160.

⁶⁵ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/324.

3.4. Cüveynî'nin Te'vile Yaklaşımı

Cüveynî'nin te'vil anlayışını tek bir düzlemde ele almak ve bu bağlamda onun te'vile olan yaklaşımını tam olarak ortaya koymak mümkün değildir. Zira Cüveynî'nin usûl disiplininde ortaya koyduğu te'vil anlayışı ile kelâmî konularda serrettiği te'vil anlayışı farklılık arz etmektedir. Hatta onun *eş-Şâmil* ve *el-İrşâd* gibi kelâma dair ilk yazdığı eserlerindeki te'vil anlayışı ile daha sonra ele aldığı *el-'Akidetu'n-nizâmiyye*'deki te'vil anlayışı arasında da önemli bir fark bulunmaktadır. Dolayısıyla Cüveynî'nin te'vilin kabulü veya reddi hususundaki mefkûresini ortaya koymak için fıkıh usûlü ile kelâm disiplinlerindeki izahatlarını ayrı ayrı ele almak yerinde olacaktır.

3.4.1. Cüveynî'nin Fıkıh Usûlü Literatüründeki Te'vile Yaklaşımı

Yukarıda da belirtildiği gibi Cüveynî, *el-Burhân* adlı eserinde te'vil açısından lafızları kategorize ettikten sonra kat'î/kesin bilginin istenilmediği yerde zâhir ile amel edilmesi gerektiğini; başka bir ifadeyle te'vil ihtimali bulunan lafızlarla amel edilmesini vurgulamaktadır. O, te'vilin varlığı için icmâ' delilini öne sürmektedir. Cüveynî te'vilin dayanağının icmâ' olduğunu şu şekilde ifade etmektedir: "Te'vilin dayanağı ve aslı sahabe, selef uleması ve onlardan sonrakilerin icmâ'ıdır. Kesin olarak biliyoruz ki onlar delil getirmede sadece naslarla iktifâ etmeyip belki şer'î cüzî meselelerde (*fi tefâsili's-şerâi'*) Kitâb ve Sünnetin zâhiri ile de delil getiriyorlardı. Bunun dayanağı ise tevâtür olarak nakledilen/sabit olan icmâ'dır."⁶⁶ Başka bir ifade ile sahabe ve selef âlimlerinin zâhir ile istidlâlde bulunmaları ve te'vili kabul etmeleri icmâ' ile sabittir. Cüveynî, hiçbir mezhep/fikir sahibinin (ذو مذهب) te'vili inkâr etmediğini ancak mevcût ihtilafın da detayda olduğunu ifade eder. O, şayet bu hususta bir muhalefet takdir edilirse muhalife öncekilerin icmâ'ı ile cevap verilmesi gerektiğini belirtir.⁶⁷ Dolayısıyla şunu ifade etmek mümkündür; Cüveynî, âyet ve hadislerin açıklanmasında zâhir olarak nitelendirilen lafızlarda te'vile başvurulabileceğini açık bir şekilde kabul etmekte; bunu da sahabe ve selef ulemasının icmâ'ına dayandırmaktadır. Ancak Cüveynî, zâhir olarak nitelendirilen lafızların te'vilinin, bireysel iradeye bağlı değil ancak te'vili destekleyen bir delil ile mümkün olacağını söyler. Cüveynî bu hususta şunları aktarır: "Te'vilin caiz olduğu sabit bir hakikattir. Ancak te'vili destekleyen herhangi bir delil olmadan te'vile başvurmak caiz değildir. Aksi takdirde zahiri mananın ihtimallere açık olduğu gerekçesiyle te'vili manalarla iktifa edilmesi halinde, naslarla istidlalde bulunmayı temelden ortadan kaldırır ve zannî alanı katî alana katan bir yaklaşım olur."⁶⁸ Cüveynî, te'vilin

⁶⁶ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/301.

⁶⁷ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/302.

⁶⁸ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/302.

sahih olabilmesi için bir karinenin/delilin bulunması şart olduğunu belirtmekte; ancak delilin türü hakkında herhangi bir açıklamada bulunmamaktadır.⁶⁹

Cüveynî, usûl eserlerinde sahih/makbûl ve fâsid/merdûd şeklinde açık olarak te'vili kategorize etmek yerine örnekler üzerinden te'vili kısımlara ayırmaktadır. Cüveynî, sahih ve bâtil te'vil kısımlarını birçok örnek üzerinden ortaya koymaya çalışmaktadır. Onun zikrettiği örneklerden biri “Velinin izni olmadan evlenen her kadının nikâhı bâtıldır”⁷⁰ hadisidir. İmam Şafîî, mezkûr hadisi delil göstererek nikâhın sahih olması için veli şartını illeri sürmekte, velisiz kıyılan nikâhın geçersiz olduğunu belirtmektedir.⁷¹ Buna karşın Hanefî âlimler ise hadisi farklı şekillerde te'vil ederek nikâhta velinin şart olmadığını; dolayısıyla velisiz kıyılan nikâhın geçerli olduğunu söylemektedirler.⁷²

Hanefî âlimler, ilk olarak hadiste geçen امرأة “kadın” sözcüğünü küçük kız çocuğu şeklinde te'vil etmişlerdir.⁷³ Cüveynî, böyle bir te'vilin doğru olmadığını söyler ve buna farklı şekillerde cevap verir. Cüveynî, dil kuralına göre erkek çocuğun, adam olarak isimlendirilemeyeceği gibi kız çocuğun da kadın olarak isimlendirilemeyeceğini belirtir.⁷⁴ Ayrıca Cüveynî, امرأة sözcüğünün küçük kız çocuğu şeklinde te'vil edilmesinin Hanefî âlimlerin anlayışlarına göre de geçersiz olduğunu; zira onlara göre küçük kız çocuk kendi nikâhını kıydığında kıyılan nikâhın sahih olabilmesinin velisinin iznine bağlı olduğunu ifade eder.⁷⁵ Cüveynî, Peygamber (s.a.v.) “Onun nikâhı bâtıldır” diyerek bu şekilde kıyılan nikâhın geçersiz olduğunu ve “bâtıldır” lafzını üç kere tekrar ederek bunu pekiştirdiğini, Hz. Peygamberin bir şeyi pekiştirmek için üç kez tekrar ettiğini ifade ederek yapılan te'vilin geçersizliğini ortaya koymaya çalışmaktadır. Cüveynî, Hanefîlerin *إنك ميت وإنهم ميتون* “*Şüphesiz sen ölüsün ve onlar da ölüdür*” (ez-Zümer 39/30) âyetinde olduğu gibi bir şeyin gelecekteki durumunu göz önünde bulundurarak (mecâzî olarak) isimlendirilmesinin mümkün oluşunu ileri sürerek söz konusu itirazda bulduklarını belirtir. Cüveynî, Hanefîlerin söz konusu itirazlarının doğru olmadığını belirtir. O, bunun ancak meydana gelmesi kesin olan bir şey için mümkün olduğunu, hâlbuki kıyılan nikâhın sahih veya bâtil oluşu velinin iznine bağlı olduğu için söz konusu kıyılan

⁶⁹ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/310.

⁷⁰ Tirmizî, “Nikâh”, 1102; Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 7/105 (No. 13377).

⁷¹ Şafîî, *el-Ümm*, thk. Ahmed Bedruddin Hassûn (Beirut: Dâru Kuteybe, 1416/1996), 10/40; Cüveynî, *el-Burhân*, 1/303; Mâverdi, *el-Hâvi'l-kebir*, thk. Ali Muhammed Mü'avvz - Adil Ahmed Abdulmevcid (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1414/1994), 9/45-46.

⁷² Cüveynî, *el-Burhân*, 1/303-304; Şemsü'l-eimme es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 1414/1993), 5/10; İbnü'l-Hümâm, *Şerhu fethi'l-kâdir*, 3/246.

⁷³ Serahsî, *el-Mebsût*, 5/12.

⁷⁴ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/303.

⁷⁵ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/303.

nikâhın geçerliliğinin belirsiz olduğunu söyler ve bunun farklılık arz ettiğini ifade eder.⁷⁶

Cüveynî, Hanefilerin söz konusu hadisle ilgili yaptıkları te'villerden birinin de onların Peygamber'in (s.a.v.) أيما امرأة ifadesini cariyeye yormaları olduğunu ve Hanefilerin efendinin veli olarak isimlendirilmesinde bir sakınca görmedikleri gibi cariyenin de kadın olarak isimlendirilmesinde bir sakınca görmediklerini ifade eder.⁷⁷ Cüveynî, Hanefilerin mezkûr te'villerine de iki farklı şekilde itirazda bulunur: Birincisi, kız çocuğun nikâhında olduğu gibi cariyenin nikâhı da ancak efendisinin iznine bağlı olarak sahih olabileceği için bu te'vilin geçersiz olduğudur. İkincisi ise Peygamber'in (s.a.v.) hadisinin devamındaki "Eğer ilişkide bulunmuşsa onun mehir hakkı vardır"⁷⁸ ifadesi, söz konusu te'vili geçersiz kılmasıdır. Zira cariyenin mehir alma hakkı olmadığını, verilen mehrin velinin hakkı olduğunu belirtir.⁷⁹ Cüveynî son dönem bazı Hanefî âlimlerin mezkûr hadisi mükâtebeye⁸⁰ hamlettiklerini söyler. Onların hadisi (yani hadiste geçen امرأة kelimesini) mükâtebeye yorarak mehrin efendinin değil, mükâtebenin hakkı olduğunu ortaya koymaya çalıştıklarını aktarır.⁸¹ Cüveynî, onların böyle yapmakla kadını cariyeye, veliyi de efendiye hamlettiklerini belirtir. Cüveynî, Şafiilerin büyük çoğunluğunun ve başka âlimlerin de te'vilin bu çeşidini (مكاتبة kelimesinin مكاتبة olarak te'vil edilmesini) makbul gördüklerini belirtir. Cüveynî, cevap mahiyetinde Ebû Bekr el-Bâkillânî'den uzunca bir alıntı yaparak bu te'vilin de geçersiz olduğunu ifade eder.⁸²

Cüveynî, söz konusu te'vili ve Bâkillânî'nin değerlendirmesini aktardıktan sonra muhalifin te'vil ile ilgili başka bir gerekçesini aktarır. Bu ise cariyeye ve mükâtebenin umumun kapsamına dâhil edilmesidir. Zira امرأة (kadın) kelimesi haddi zatında cariyeye ve mükâtebeyi de için alacak şekilde umumu ifade eder. Cüveynî, umum ifade eden lafızla özeli kastetmenin gariptenmeyecek bir durum olduğunu ifade eder. Ancak Cüveynî en kapsamlı/genel ifadelerle en hususi bir mananın ifade edilmesinin kabul edilemeyeceğini belirtir. Zira muhalifin en kapsamlı lafızdan son derece özele varıncaya kadar istisnada bulunmasını dilde kıyas olduğunu belirterek bunun da geçersiz olduğunu söyler.⁸³

Cüveynî şerî dilde mutlak nefye "Geceden oruca niyet etmeyen orucu yoktur."⁸⁴ hadisini örnek getirerek bunun cevazın nefyine başka bir deyişle geceden

⁷⁶ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/303.

⁷⁷ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/303.

⁷⁸ فإن مسها فلها المهر

⁷⁹ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/303.

⁸⁰ Mükâtebe, hürriyetini elde etmek için bir bedel karşılığında efendisiyle anlaşma yapan cariyeye veya köleyi ifade etmektedir.

⁸¹ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/303.

⁸² Cüveynî, *el-Burhân*, 1/303-306.

⁸³ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/306.

⁸⁴ لا صيام لمن لم يبيت الصيام من الليل Nesâi, "Siyâm", 2334.

niyet getirilmeyen orucun caiz olmadığına delâletinin zâhir, kemâlin (kusursuz ve noksansız olmanın) nefiyine delâletinin ise muevvel olduğunu ileri sürmektedir.⁸⁵ Cüveynî, mezkûr hadiste geçen “صيام” kelimesini kaza ve nezir/adak şeklinde te’vil edilmesi merdûd olarak nitelendirmektedir. O, nefiy edatından sonra nekre ve fet-ha üzere mebni bir isim geldiğinde söz konusu ismin son derece umûmu iktiza edeceğini belirtir. Dolayısıyla birileri Peygamber’in (s.a.v.) bir duruma binaen ve herhangi bir soruya karşılık olmaksızın söylediği “لا صيام” ifadesini İslam’ın rükün-lerinden olan Ramazan orucunu kastetmediğini, bununla şerî farza nazaran yani ramazan orucuna kıyasla fer‘ sayılan adak ve kaza orucuna tahsis etmesinin uzak bir te’vil olduğunu ifade eder.⁸⁶

Cüveynî mutlak emir sığasının vucûba delâletinin zâhir, nedb ve ibâhaya delâle-tinin ise muevvel olduğunu belirtmektedir. O, mutlak nehiy sığasının tahrîme delâ-letinin zâhir, tenzihe delâletinin ise muevvel olduğunu ifade etmektedir.⁸⁷

Cüveynî, ayrıca lafızları devre dışı bırakan ve anlamsız kılan te’villerin de merdûd olduğunu belirtir. Cüveynî, Hanefî âlimlerin *فمن لم يستطع فإطعام ستين مسكينا* “Buna (aralıksız iki ay oruç tutmaya) gücü yetmeyen altmış fakiri doyursun” (el-Mücâdele 58/4) âyetinde geçen “ستين” kelimesi ile ilgili yaptıkları te’vili buna örnek gösterir. O, Hanefî âlimlerin buradaki altmış sayısını taâma (yiyeyeğe) yorduklarını ve böyle bir te’vilin de kelimeyi anlamsız bıraktığını ifade etmektedir. Dolayısıyla bu tür te’villerin merdûd olduğunu dil kurallarıyla açıklamaya çalışmaktadır.⁸⁸

Cüveynî, te’vil edilen zâhirin anlamı, te’vile dayanak olan delilden daha açık ol-duğunda te’vilin kabul edilemeyeceğini, te’vile delil olan şeyin zâhirden daha açık olduğunda ise te’vil ile amel edileceğini belirtir. Zâhir ile te’vil neticesinde ortaya çıkan mana, aynı derecede olması durumunda ise te’âruz rütbesine düşeceğini ifade eder. Bu durumda te’vil, zatı itibariyle muhtemel ise te’vil edilen ile te’vil arasındaki öncelik dercesine bakılır, şayet zâhirin/te’vil edilenin rütbesi öncelikli ise te’vil edi-len yani zâhir ile amel edilir ve te’vilin merdûd olduğunu belirtilir. Eğer te’vil zatı itibariyle muhtemel değil ise te’vilin kendisinin bâtil olduğunu; bu nedenle bâtilin da bir şey/delil ile desteklenmesinin düşünülmemesi gerektiğini ifade eder.⁸⁹

3.4.2. Cüveynî’nin Kelâm Literatüründeki Te’vile Yaklaşımı

Yukarıda da ifade edildiği gibi Cüveynî’nin kelâma dair yazdığı eserleri incelen-diğinde, onun te’vil düşüncesinde bir değişikliğin olduğu görülmektedir. Ancak onun te’vil anlayışındaki değişiklik, bütün konulara dair olmayıp belki kelâmî ko-

⁸⁵ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/252.

⁸⁶ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/307.

⁸⁷ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/252.

⁸⁸ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/321-322.

⁸⁹ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/324.

nular arasında yer alan Allah'ın haberi sıfatları⁹⁰ meselesiyle sınırlıdır. Cüveynî, usûl ve fûrû konularında olduğu gibi kelâma dair kaleme aldığı *eş-Şâmil* ve *el-İrşâd* eserlerinde de te'vili –te'vile engel teşkil edebilecek bir mânia olmadıkça- mutlak anlamda kabul etmektedir.

Cüveynî te'vilin gerekliliğini ortaya koymak için ilk olarak şu âyeti: *الله نور السموات والأرض* “Allah göklerin ve yerin nurudur” (en-Nûr 24/35) zikreder. O, müşebbihenin radikallerinden (gullatlarından) bazılarının, nurun kadîm olduğunu ve müşâhede edilen nurun ilah olduğunu iddia ettiklerini ve bunun doğru olmadığını söyler. Cüveynî, tefsircilerin “Allah gökleri ve yeri aydınlatan ve onun nurunu yaratan” ve “Allah göklerdeki ve yerdeki varlıkların hâdîsi/yol göstericisi” gibi iki şekilde te'vil ettiklerini belirtir. O, âyetin devamında geçen “Allah dilediği kimseyi nuruna erdirir.” kısmını, yapılan te'vile dayanak olarak getirir ve âyette nûr ile hidâyetin birlikte zikredilmesinin, yapılan yorumun bir delili olduğunu ifade eder. Cüveynî, söz konusu âyet bir bütün olarak dikkate alındığında müstakil olan diğer zâhir âyetlerde takip edilen yöntemin bu âyette uygulanamayacağını belirtir. Zira bu âyetin darb-ı mesel yöntemiyle geldiğini söyler. Darb-ı mesellerin zâhirine yapışmanın, ehli ilmin ittifakıyla caiz olmadığını aktarır. Cüveynî, te'vil edenlerin âyet ile ilgili yapılan bu iki te'vil çeşidi üzerine ittifak ettiklerini, kim bu iki te'vil dışında üçüncü bir te'vil arayışına giren kişilerin, müfessirlerin ittifakından ve te'vilcilerin çizgisinden çıkacağına ifade eder.⁹¹

Görüldüğü gibi Cüveynî kelâm disiplini alanında ele aldığı *eş-Şâmil* adlı eserinde mutlak anlamda te'vili kabul etmekte ve haberî sıfatları kabul etmekle birlikte bu sıfatlarda te'vilin zorunlu olduğunu belirtmektedir. Cüveynî'nin sıfatlar hususunda te'vilin kabulü veya reddi meselesindeki temel argümanı “Akıl ile malûm olan ademi te'vil, akıl ile malûm olmayan ise te'vil edilir” ilkesidir.⁹² Şunu söylemek mümkündür: Cüveynî, bilgisi akla veya hem akıl hem de sem'e (Kitâb veya Sünnete) dayanan sıfatları zâhir üzere kabul etmekte, ancak bilgisi sadece sem'e dayanan sıfatları ise te'vil etmektedir.

Yukarda geçtiği gibi Cüveynî haberî sıfatlar hususunda ortaya koyduğu te'vil anlayışının aksine *el-'Akidetu'n-nizâmiyye*'de farklı bir anlayış sergilemektedir. O daha önce ifade edildiği gibi *eş-Şâmil* ve *el-İrşâd* eserlerinde te'vili mutlak manada kabul ederken *el-'Akidetu'n-nizâmiyye* adlı eserinde sıfatlar hususundaki düşüncesini tamamıyla terk etmektedir. Cüveynî, bu âyetleri sözlük anlamda yorumlamasını

⁹⁰ Haberî sıfat, vech, yed ve ayn gibi sadece Kur'ân-ı Kerim ve hadis-i şerif ile sabit olan ilâhî sıfatlardır. (Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *el-İ'tikâd ve'l-hidâye ilâ sebîli'r-reşâd*, thk. Ebû Abdillâh Ahmed b. İbrâhîm (Riyad: Dâru'l-Fadile, 1420/1999), 62.) Başka bir ifadeyle haberî sıfatlar akli istidlal ile değil sadece sem' (işitme) yoluyla sabit olan sıfatlardır.

⁹¹ İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *eş-Şâmil fî usûli'd-dîn*, thk. Ali Sâmî en-Neşâr - Faysal Bedir - Süheyr Muhammed Muhtâr (İskenderiyye: Menşeetu'l-Me'ârif, 1969), 543-544.

⁹² İzmirli İsmail Hakki, “İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Me'âli b. el-Cüveynî: Hayat-ı Mâdeî İlmiyesi, Tarikatı, T'alimâtı, Müellefâtı ve Şakirdleri”, *Dâru'l-Funun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 9/2 (1928), 9.

yanlış gördüğü gibi bunları te'vil etmeyi de yanlış olarak değerlendirmektedir. O sıfatların te'vilinin yanlışlığını icmâ'a dayandırmaktadır. Cüveynî, selef imamlarının te'vile dalmadıklarını, naslardaki zâhir lafızları varid oldukları gibi kabul ettiklerini ve manalarını da Allah'a tevdî ettiklerini söyleyerek bu hususta kat'î bir delille ümmetin icmâ'ının sabit olduğunu belirtir. O, "şayet bu âyetlerin zâhirlerini te'vil etmek caiz olsaydı sahabe, fûru-i fıkhiyyeye verdikleri ihtimamın ziyadesiyle zâhirlerin te'viline ihtimam vereceklerdi" şeklinde açıklamada bulunur. Cüveynî, sahabe ve tabiinin te'vile girişmemelerinin bunun daha doğru olduğunu; buna tabi olunması ve te'vilin yapılmaması gerektiğini belirtir.⁹³

Netice itibariyle şunu ifade etmek mümkündür: Cüveynî genel anlamda zâhir lafızlarda te'vili kabul etmekte ancak ilk dönemlerde ilâhî sıfatlar konusunda varid olan zâhir lafızların te'vilini de zorunlu görse de daha sonra bunun aksini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Cüveynî'nin haberî sıfatlar hususundaki te'vil anlayışındaki değişikliği görmezden gelip sadece ilk dönem eserlerine atıfta bulunup onun bu hususta mutlak anlamda te'vile gittiğini söylemek gerçeği yansıtmamaktadır.⁹⁴ Benzer şekilde onun *el-'Akîdetu'n-nizâmiyye*'de sıfatlar hususunda te'vile dair ortaya koyduğu düşünceyi bütün konulara teşmil etmek de gerçeğe aykırıdır. Onun sıfatlar hususundaki te'vil anlayışındaki değişikliğinden hareketle usûle dair konularda da te'vil anlayışında bir değişikliğin olduğu yanılığına düşmemek gerekir.

SONUÇ

Şâri'in muradının tespitinde te'vil faaliyeti, önemli bir fonksiyon üstlenmektedir. Zira nasların bütününe zâhirî mana üzere değerlendirilmesi, birçok nassın yanlış yorummasına neden olabilmektedir. Buna bağlı olarak ahkâmın istinbâtında yanlışla düşülebilir ve şâri'in irade ettiği hükmün dışında hüküm verilebilir. Dolayısıyla te'vil faaliyeti nasların doğru yorumlanması için önem arz etmektedir.

İlk dönem fıkıh ve usûl âlimleri, naslarda irade edilen mana ve maksatları ortaya konulması ve yeni gelişen olayları naslara uygun bir şekilde çözüme kavuşturulması için te'vili, daha sonra tarif edildiği mahiyette aktif olarak kullanmışlardır. Ancak usûl disiplininde müstakil bir başlık olarak te'vili ilk ele alan kişi ise Cüveynî olduğu görülmektedir.

Cüveynî, nassın te'vile açık olması, te'vil edilen nastaki lafzın dil veya örf açısından te'vil edildiği manaya uygun olması, yapılacak te'vilin delile dayanması ve delilin zâhirden daha açık olması gibi birtakım şartlar tayin etmektedir. Dolayısıyla te'vil ancak belirli şartlar dâhilinde mümkündür. Aksi takdirde te'vil, yorumda anlamsızlığa ve keyfilige neden olabilmektedir.

⁹³ İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *el-'Akîdetu'n-nizâmiyye fi'l-erkânî'l-islâmiyye*, thk. Muhammed Zâhid el-Keşerî (Kahire: el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, 1412/1992), 32-33. Ayrıca bk. Cüveynî, *el-Ğiyâsî*, 16, 19.

⁹⁴ Örnek olarak bk. Yılmaz, *Kadî Abdulcebbar ve Gazzâlî'de Te'vil Problemi*, 36-37.

Naslarda varid olan bütün lafızların te'vile açık olmadığı bir gerçektir. Cüveynî de bu konuya temas etmekte ve te'vile uygunluğu açısından lafızları kategorize etmektedir. Cüveynî, yaptığı tanımın akabinde te'vilin, sözün mantûk ve mefhumundan anlaşılan zâhir için söz konusu olduğunu; buna mukabil muhkem mücmel ve nas gibi yerlerde ise te'vilin söz konusu olmadığını ifade etmektedir. Cüveynî, iki nas arasında te'âruz intibahı oluştuğunda te'vile değil tercihe gidileceğini, tercihin mümkün olmadığı durumlarda ise tevakkuf edileceğini belirtmektedir. Bu bağlamda delillerden birinin sübutu katî diğeri zannî veya naslarda nesh, beyan, tahsis, tebdil gibi tercih unsuru söz konusu olduğu durumlarda tercihe gidileceğini; ancak herhangi bir tercih unsuru söz konusu değil ise tevakkuf edilir.

Cüveynî'nin te'vil anlayışı tek bir düzlemde ele alınamaz. Zira Cüveynî'nin usûl disiplininde ve ilk dönemde ele aldığı kelâmî eserlerde ortaya koyduğu te'vil anlayışı ile daha sonra kelâma dair ele aldığı *el-'Akidetu'n-nizâmiyye*'deki te'vil anlayışı arasında önemli bir fark bulunmaktadır. Cüveynî'nin haberî sıfatlar dışında te'vil anlayışında herhangi bir değişiklik söz konusu değildir. Başka bir ifadeyle Cüveynî'nin usûlî meselelerde te'vil anlayışında değişiklik olmamıştır. Ancak Cüveynî, kelâm disiplininde kelâma dair bazı konularda farklı tavırlar sergilemektedir. Dolayısıyla Cüveynî'nin sadece usûl disiplininde değil, tüm İslam ilimleri geleneğinde te'vilin kabulü veya reddi hususundaki düşüncesini bilmek isteyen kişi, onun fıkıh usûlü ile kelâm disiplinlerindeki izahatlarını ayrı ayrı incelemelidir.

KAYNAKÇA

- Âmidî, Ebü'l-Hasen Seyfuddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim. *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*. thk. 'Abdurrazzâk 'Afiî. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 2. Basım, 1402.
- Apaydın, H. Yunus. "Te'vil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/28-31. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Bâcî, el-Ğâdî Ebü'l-Velîd Süleymân b. Hâlef b. Sa'd el-Endelüsî. *el-Hudûd fi'l-uşûl*. thk. Muhammed Hasan İsmâîl. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Bâcî, el-Ğâdî Ebü'l-Velîd Süleymân b. Hâlef b. Sa'd el-Endelüsî. *el-İşâre fi usûli'l-fikh*. thk. 'Adil Ahmed Abdulmevcûd ve Alî Muhammed 'Aved. Mekke: Mektebetu Nezâr Mustafâ el-Bâz, 1418/1997.
- Bâkillânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî. *et-Taqrîb ve'l-irşâd*. thk. Abdulhamîd Alî Ebû Zenîd. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1998.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *el-İ'tikâd ve'l-hidâye ilâ sebîli'r-reşâd*. thk. Ebû Abdillâh Ahmed b. İbrâhîm. Riyad: Dâru'l-Fadile, 1420/1999.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdulkâdir 'Atâ. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1414/1994.

- Buhârî, Alâuddîn Abdulazîz b. Ahmed b. Muhammed. *Keşfü'l-esrâr fi şerhi Uşûli'l-Pezdevî*. thk. Abdullâh Mahmûd Muhammed Ömer. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Buğda, Sadrettin. *Beyân ile Fıkıh Usûlü İlişkisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Alî er-Râzî. *el-Fuşûl fi'l-uşûl*. thk. Ucayl Câsim en-Neşemî. 4 Cilt. Kuveyt: Vizâretu'l-Evķâf, 1985.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Me'âlî Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *el-Burhân fi uşûli'l-fıkh*. thk. Abdulazîm ed-Dîb. 2 Cilt. Mısır: Dâru'l-Vefâ, 5. Basım, 2012.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Me'âlî Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *Ġiyâsu'l-umem fi't-tiyâsi'z-zulem*. thk. Mustafâ Ğilmî - Fuâd Abdulmun'im. İskenderiye: Dâru'd-Da'va, 1979.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Me'âlî Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *Nihâyetu'l-matlab fi dirâyeti'l-mezheb*. thk. Abdulazîm Mahmûd ed-Dîb. 20 Cilt. b.y.: Dâru'l-Minhâc, 1428/2007.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Me'âlî Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *eş-Şâmil fi uşûli'd-dîn*. thk. Alî Sâmi en-Neşâr - Faysal Bedîr-Süheyr Muhammed Muhtâr. İskenderiye: Menşetu'l-Me'ârif, 1969.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Me'âlî Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *el-'Akîdetu'n-nizâmiyye fi'l-erkâni'l-islâmiyye*. thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî. Kahire: el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, 1412/1992.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Me'âlî Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *Metnü'l-varakât*. Suudi Arabistan: Dâru's-Sümay'î, 1416/1996.
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullâh b. Ömer b. İsâ. *Takvîmu'l-edille fi uşûli'l-fıkh*. thk. Halîl Muhyiddîn. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001.
- Demir, Osman. "Tevakkuf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/579. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Deniz, Abdülbaki. *İslâm Hukuk Metodolojisinde Te'vil*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2020.
- Ebyârî, Ebû'l-Hasan Alî b. İsmâil es-Sanhâcî. *et-Taḥkîk ve'l-beyân fi şerhi'l-Burhân fi uşûli'l-fıkh*. thk. Alî b. Abdurrahmân Bessâm el-Cezâirî. 4 Cilt. Kuveyt: Dâru'd-Diyâ, 1434/2013.
- Eşit, Yusuf. "Gazzâlî'nin Uşûl Düşüncesinde Te'vil". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1 (2019), 99-122.

- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Zekerıyyâ. *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1399/1979.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed el-Makdisî. *el-Muğnî*. thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî - Abdulfettâh Muhammed el-Halevî. 15 Cilt. Kahire: Hecr li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî' ve'l-İ'lân, 1412/1992.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrerem. *Lisânu'l-'Arab*. 18 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1996.
- İbnü'n-Neccâr, Muhammed b. Ahmed b. Abdulazîz b. Alî el-Fütûhî. *Şerhu'l-Kevkebi'l-münîr*. thk. Muhammed Zuhayl - Nezîr Hamâd. 4 Cilt. Riyad: Mektebetu'l-'Ubeykân, 1413/1993.
- İbn Side, Ebû'l-Hasan Alî b. İsmâîl b. Side el-Mursî. *el-Muḥkem ve'l-muḥîtu'l-a'zam*. thk. Abdulhamîd Hendâvî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1421/2000.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâluddîn Muhammed b. Abdulvâhid es-Sivâsî. *Şerhu fethi'l-kâdir*. thk. Abdurrezzâk Gâlib el-Mehdî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1405/1985.
- İltaş, Davut. *Fıkıh Uşûlünde Mütekellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- İzmirli, İsmail Hakkı. "İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Me'âlî b. el-Cüveynî: Hayat-ı Mâdei İlmiyesi, Tarikatı, T'alimâtı, Müellefâtı, Şâkirdleri". *Dâru'l-Funun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 9/2 (1928), 1-33.
- Ma'mer b. el-Musennâ, Ebû Ubeyde. *Mecâzu'l-Ḳur'ân*. thk. Muhammed Fuat Sezgin. 2 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1381.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vilâtu ehli's-sunne*. thk. Mecdî Bâselûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1422/2005.
- Mâverîdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed, el-Basrî. *el-Hâvi'l-kebir*. thk. Alî Muhammed Mü'avvz - Âdil Ahmed Abdulmevcûd. 18 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1414/1994.
- Mavil, Kılıç Aslan. *Klasik Dönem Mâtürîdiyye Kelâmında Te'vil Anlayışı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Muhammed, Abdulmecîd. "Davâbiṭu't-te'vil 'inde'l-uşûliyyîn". *Havliyetu Küliyeti's-Şerî'a ve'l-Ḳânûn ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye* 22 (1425/2004), 112-160.

- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu‘ayb. *es-Sünen*. thk. Abdulfettâh Ebû Gудde. 8 Cilt. Halep: Mektebetu’l-Matbû‘âti’l-İslâmiyye, 1406/1986.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref. *el-Mecmû‘ şerhu’l-Mühezzeb*. 20 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Fikr, ts.
- Ocak, Hasan. “İbn Rüşd’ün Te’vil Anlayışında Metodoloji Sorunu”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 10/3 (2010), 171-198.
- Pezdevî, Ebu’l-Hasan Ebu’l-Usr Alî b. Muhammed. *Kenzü’l-vüşûl ilâ ma‘rifeti’l-uşûl*. Karaçi: Mir Muhammed Kütüphanesi Merkez-ı İlim ve Adâb, ts.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebu’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. *Câmi‘u’t-tefsîr*. thk. Muhammed Abdulazîz Besyûnî. 5 Cilt. b.y.: Kuliyetu’l-Âdâb - Câmi‘atu Tantâ, 1420/1999.
- Sem‘ânî, Ebü’l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî. *Kavâti‘u’l-edille fi’l-uşûl*. thk. Muhammed Hasan İsmâîl eş-Şâfiî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1418/1999.
- Semerkândî, Ebû Bekr Alâuddîn Muhammed b. Ahmed. *Mizânu’l-uşûl fi netâ‘ici’l-ukûl*. thk. Muhammed Zekî Abdalberr. Katar: Metâbi‘u’d-Devha el-Hadîse, 1404/1984.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü’l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsûf*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, 1414/1993.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü’l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Uşûl*. thk. Ebü’l-Vefâ el-Efgânî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1993.
- Şaban, Zekiyuddîn. *İslâm Hukuk İlminin Esasları*. çev. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Şâfiî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İdrîs. *Kitâbu ibtâli’l-istihsân* (el-Ümm ile birlikte). thk. Ahmed Bedruddîn Hassûn. Beyrut: Dâru Kuteybe, 1416/1996.
- Şâfiî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İdrîs. *er-Risâle*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: el-Mektebetu’l-‘İlmiyye, ts.
- Şâfiî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İdrîs. *el-Ümm*. thk. Ahmed Bedruddîn Hassûn. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Kuteybe, 1416/1996.
- Şâşî, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. İshâk. *Uşûlü’ş-Şâşî*. Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1402.
- Şîrâzî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî el-Fîrûzâbâdî. *Şerhu’l-Luma‘*. thk. Abdulmecîd et-Türkî. Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1408/1988.

- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi 'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. b.y.: Dâru'l-Hecr, 1422/2001.
- Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ. *es-Sünen*. thk. Beşşâr 'Avad. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
- Yıldız, Rifat. "İbn Hazm'ın Usul Anlayışında Te'vil". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/3 (2020), 1200-1217.
- Yılmaz, Sabri. *Kadı Abdulcebbâr ve Gazzâlî'de Te'vil Problemi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Behâdır. *el-Baḥru'l-muḥîṭ fî uşûli'l-fıkḥ*. 8 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kutubî, 1414/1994.